

જૈન કવિ શ્રી હેમરત્નવિરચિત વીરગાથા :
ગોરા-બાદલ-પદમની-કથા-ચૌપદ
[સંક્ષિપ્ત પરિચય]

મુનિ શ્રી જિનવિજયજી, પુરાતત્ત્વાચાર્ય

જૈન સંપ્રદાયનો ત્યાગીવર્ગ પ્રાચીન સમયમાં મુખ્યત્વે ‘યતિ’ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. એનું ખીજું નામ ‘મુનિ’ પણ હતું; પરંતુ જૈનેતર વર્ગ મોટે ભાગે જૈન ત્યાગીવર્ગને ‘યતિ’ નામથી ઓળખતો હતો.

જૈન યતિવર્ગનો સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક ફાળો

પંજાબ, દિલ્લી પ્રદેશ, મારવાડ-મેવાડ વગેરે આખું રાજસ્થાન, માલવા, મધ્ય પ્રદેશ, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ ઉપરાંત હવે પાકિસ્તાનમાં ગયેલા હૈદરાબાદ સાથેના સિંધ પ્રદેશ સહિત ભારતના સમસ્ત પશ્ચિમ ભાગના મધ્યકાલીન ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં માલૂમ પડે છે કે એ યુગમાં જૈન યતિવર્ગે દેશના સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો છે.

જૈન ધર્મે ઉદ્ધોધેલ જીવન-આદર્શ પ્રમાણે આ યતિઓ, ઇચ્છા અને સમજણપૂર્વક, સાંસારિક જીવનનો ત્યાગ કરીને વિરક્ત જીવનનું અનુસરણ કરતા હતા. અને અહિંસાસાધક તપ, સંયમ, અહમ્કાર અને અપરિગ્રહ વ્રતનું પાલન કરવું એ એમના જીવનનું મુખ્ય લક્ષ્ય હતું. આ લક્ષ્ય અનુસાર તેઓ પોતાના જીવનને એક સાધકના રૂપમાં ફેરવવા માટે હમેશાં યથાશક્તિ પ્રયત્નશીલ રહેતા હતા, અને પોતાના જ્ઞાન અને ઉપદેશ દ્વારા, એમના સંપર્કમાં આવતા જનસમૂહને આદર્શમય સુસંસ્કારી જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપતા રહેતા હતા. આ યતિજનો કોઈ પણ સ્થાને સ્થિરવાસ કરવાને બદલે જુદા જુદા પ્રદેશોમાં નિરંતર પરિભ્રમણ કરતા રહેતા હતા, અને કેવળ સામાન્ય ભિક્ષા દ્વારા પોતાની કાયાને ટકાવી રાખતા હતા. તેઓ ન કોઈની પાસે ધન-ધાન્યની યાચના કરતા કે ન કોઈની પાસેથી ભેટ-સોગાત-પૂજાને ઇચ્છતા કે સ્વીકારતા.

જૈન યતિઓનું આત્મ નિરૂપણ જીવન જનસમૂહના અંતરમાં એમના પ્રત્યે આદર અને બહુમાનની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. તેઓ એક ઉત્તમ સાધક તરીકે પોતાની આત્મસાધના કરતા રહે છે; અને સાથોસાથ પોતાના સંપર્કમાં આવતાં નર-નારીઓને, એમની યોગ્યતા અનુસાર, અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, દયા, દાન, પરોપકાર, સેવા-શુશ્રૂષા, દીન-દુઃખી જનો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ, એમની સહાયતા તેમ જ રાષ્ટ્ર તથા સ્વધર્મની રક્ષા વગેરે સદાચારપોષક સદ્ગુણોના સંસ્કારોનો વિકાસ કરવાની દૃષ્ટિએ સદુપદેશ આપતા રહે છે.

જૈન યતિજનોના આવા સદાચાર-પોષક ઉપદેશને ઝીલીને હજારો માણસો એમના શ્રદ્ધાળુ અનુયાયી બની જતા હતા, અને એમણે બતાવેલા ધર્મમાર્ગનું અનુસરણ કરતા રહેતા હતા. પશ્ચિમ ભારતમાં અત્યારે જેટલી જૈન વણિક જ્ઞાનિઓ કે જેટલા સમાજો હયાત છે તે બધાંય આ જૈન યતિઓના સદુપદેશોને લીધે સંસ્કારસંપન્ન બની શક્યાં છે. આ જૈન સમૂહોએ પશ્ચિમ ભારતના સમગ્ર લોકજીવનના ધણતર અને વિકાસમાં ઘણો મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. આ જૈન સમૂહો દેશની રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓમાં હંમેશાં પોતાનો ફાળો આપતા રહેવાની વિશિષ્ટ દ્રશ્ય બળવતા રહ્યા છે. એનો ઇતિહાસ ઘણો વિશાળ તેમ જ પ્રમાણભૂત છે. પણ હજી સુધી એના ઉપર જોઈ એ તેટલો પ્રકાશ પાડવાનો યોગ્ય પ્રયત્ન નથી થયો.

આ જૈન યતિઓ જનસમૂહને સંસ્કારસંપન્ન કરવા માટે જેમ હંમેશાં ઉપદેશ આપતા રહેતા એ જ રીતે તેઓ જાતે જુદા જુદા વિષયોનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન મેળવતા રહેતા અને પોતાથી લિન્ન દેશકાળમાં રહેનાર કે થનાર જિજ્ઞાસુઓને પોતાની જ્ઞાનોપાસનાનો લાલ મળતો રહે એટલા માટે નવા નવા અંથોની રચના કરીને દેશની સાહિત્યિક સમૃદ્ધિમાં પણ વધારો કરતા રહેતા. જૈન યતિઓએ રચેલ સાહિત્ય ઘણું વિપુલ છે. છેલ્લાં એક હજાર વર્ષના ભારતીય સાહિત્યનો વિસ્તૃત ઇતિહાસ લખવામાં આવે તો સંખ્યાબંધ જૈન યતિઓને એમાં ઘણું વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી એમની સેવાઓ છે.

આ જૈન યતિઓ કે મુનિઓ પોતાના ધર્મ અને સંપ્રદાયના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન તો થતા જ હતા, પરંતુ એમના જ્ઞાનાર્જન અને જ્ઞાનદાનનું ક્ષેત્ર સર્વવ્યાપક અને સર્વાનુભવવાળું રહેતું હતું. તે તે સમયમાં જ્ઞાત અને પ્રવર્તતી વિદ્યાઓની બધી શાખા-પ્રશાખાઓનું આ વિદ્વાનો યથેષ્ટ આકલન, અધ્યયન, ચિંતન-મનન, આલોચન અને સર્જન કરતા રહેતા હતા. જેમ એમની જ્ઞાનપિપાસા અપરિમિત હતી, તેમ એમની જ્ઞાનોપાસના પણ એવી જ ઉત્કટ અને અસાધારણ હતી. તેઓ વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ, હંદ, અલંકાર, ન્યાય, પ્રમાણશાસ્ત્ર વગેરે શબ્દશાસ્ત્ર કે તત્ત્વવિવેચનને લગતાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવા ઉપરાંત જ્યોતિષ, વૈદ્યક, શિલ્પ, શકુન, વર્ષાવિજ્ઞાન, પ્રજાપરિજ્ઞાન, રમલ વગેરે બધી જાતનાં શાસ્ત્રોનું પણ એવું જ અધ્યયન, અવલોકન અને સર્જન કરતા રહેતા. કેટલાય જૈન આચાર્યો અને યતિનાયકો મંત્રવિદ્યા અને તંત્રવિદ્યામાં નિપુણ હતા. જૈન ઇતિહાસના અંગભૂત પ્રાચીન પ્રમાણો અને ઉલ્લેખો મુજબ એવા અનેક મોટા જૈન આચાર્યોનું વર્ણન મળી આવે છે કે જેઓ મોટા માંત્રિક અને તાંત્રિક હતા. પોતાની આ વિદ્યાને બળે એમણે એ વખતના જનસમૂહો ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો હતો; પોતાના દેશવાસીઓનાં આંતર-બાહ્ય કષ્ટો દૂર કરવામાં ઘણી મદદ કરી હતી. તેઓ સદાચારનું આચરણ કરવાની પ્રેરણા તો આપતા જ રહેતા હતા; પણ અવસર જોઈને લોકોને નીતિમાર્ગનું અનુસરણ કરવાની પ્રેરણા આપીને રાજા અને પ્રજાની દરજ્જેનું અને આદરવા યોગ્ય વ્યવહારોનું પણ માર્ગદર્શન કરાવતા રહેતા હતા.

એમના જ્ઞાન અને ચારિત્રબળને લીધે એમના પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધરાવતા અનુયાયીઓ તો એમના સદુપદેશને માથે ચડાવવાને માટે હંમેશાં તત્પર રહેતા જ હતા; પરંતુ જેઓ એમના અનુયાયી ન હતા

એવા અજૈનો પણ એમનો શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક હમેશાં આદર કરતા રહેતા હતા. નગર અને દેશ ઉપર શાસન ચલાવતા રાજાઓ વગેરે પણ એમનાં ઉપદેશ અને સલાહ-સૂચનનો લાભ લેતા રહેતા હતા.

ઉપર સૂચવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે જનસમૂહની સાંસ્કારિક તેમ જ સામાજિક ઉન્નતિમાં આ વિદ્વાનોએ જેવો ફાળો આપ્યો છે, એવો જ ફાળો એમણે દેશની સાહિત્યિક સમૃદ્ધિને વધારવામાં આપ્યો છે. આ વિદ્વાનોએ, ઉપર સૂચવ્યા તેવા, જુદા જુદા વિષયને લગતા હજારો ગ્રંથો પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષામાં લખ્યા છે, જે ક્રમે ક્રમે પ્રસિદ્ધ થતા જાય છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ ભાષા ઉપરાંત પ્રાચીન રાજસ્થાની, ગુજરાતી વગેરે જેવી દેશ્ય ભાષાઓની સમૃદ્ધિને વધારવા માટે આ વિદ્વાનોએ આ દેશ્ય ભાષાઓમાં અસંખ્ય ગ્રંથોની રચના કરી છે. દેશ્ય ભાષાઓની આ રચનાઓમાં, મુખ્યત્વે, સામાન્ય જનસમૂહને સંભળાવવાની દૃષ્ટિએ કથા-વાર્તા જેવા લોકપ્રિય અને લોકભોજ્ય સાહિત્યનું વિવિધરૂપે એમણે સર્જન કર્યું છે. ભાષાવિકાસ અને વિચારપ્રકાશની દૃષ્ટિએ, જૈન યતિઓએ સર્જેલું આ દેશ્યભાષા-સાહિત્ય પણ ખૂબ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. આ યતિઓએ દેશ્ય ભાષામાં કેવળ પોતાના સંપ્રદાયને લગતી પ્રાચીન કથા-વાર્તાઓને જ ઉતારી છે એવું નથી; એમણે તો દેશના સમગ્ર જનસમૂહમાં પ્રચલિત લોકકથાઓ તથા ઐતિહાસિક પ્રયંધોનું પણ દેશ્ય ભાષામાં એવું જ વિશિષ્ટ અવતરણ, ભાષાંતર કે આલેખન કરીને પોતાની કવિત્વશક્તિનાં ખીલેલાં પુષ્પોથી માતૃભાષાસ્વરૂપ સરસ્વતીમાતાની ચરણપૂજા કરી છે.

હેમરત્નકૃત યૌપધ

અહીંયાં આવા જ એક યતિજ દ્વારા પ્રાચીન રાજસ્થાની ભાષામાં, અથવા જેને અમારા કેટલાક વિદ્વાન મિત્રો મારુ-ગૂર્જર તરીકે ઓળખાવવાનું પસંદ કરે છે તે ભાષામાં, રચવામાં આવેલી ભારતના ઇતિહાસની ખૂબ કરુણ છતાં અત્યંત ગૌરવશાળી કથારૂપ વીરગાથાનો કંઈક પરિચય આપવામાં આવે છે.

આ કથાકાવ્યનું નામ “ગોરા-બાદલ-પદ્મની-કથા-યૌપધ” —અપરનામ “ગોરા-બાદલ-ચરિત્ર” છે. એના કર્તા યતિ હેમરત્ન નામે કવિ છે. આ કાવ્યમાં ચિત્તોડની જગપ્રસિદ્ધ પદ્મિનીની આખી કથા વર્ણવવામાં આવી છે.

પદ્મિનીની કથાની લોકપ્રિયતાનાં કારણ

ચિત્તોડની રાણી પદ્મિની કે પદ્માવતી ભારતીય લોકમાનસમાં એક વિશિષ્ટ વીરાંગના કે સતી નારી રૂપે સનાતન સ્થાન પામી ચૂકી છે. એ રામાયણની સતી સીતા અને મહાભારતની દ્રૌપદીના સંયુક્ત અવતારરૂપ આર્યનારીના અદ્ભુત પ્રતીક સમાન હતી. તેથી ભારતની જુદી જુદી લોક-ભાષાઓમાં આ વિષયને લગતું વિપુલ સાહિત્ય રચાયું છે. કથા, વાર્તા, નાટક, નવલકથા તેમ જ કવિતારૂપે એની હૃદયંગમ કથા ભારતના ખૂણે ખૂણે પહોંચી ગઈ છે.

પદ્મિનીની કથા ખૂબ લોકપ્રિય થઈ તેનાં કારણો અનેક છે : એક તો એ ખૂબ રૂપવતી અને ગુણવતી શ્રેષ્ઠ નારી હતી. ભારતમાં પ્રાચીન સમયથી જેનું વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક મહત્ત્વ લેખાતું આવ્યું છે તે વિખ્યાત તેમ જ સમૃદ્ધિ અને સંસ્કૃતિથી પરિપૂર્ણ એવો ચિત્તોડનું એની રાજધાની હતો. ભારતના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન રાજવંશોમાંના એક ખૂબ ગૌરવશાળી ગુહિલોત રાજવંશની એ રાજરાણી હતી. ભારતના ઇતિહાસમાં પ્રલયકાળ સમા દિલ્હીના દુષ્ટ મલેચ મુસલમાન સુલતાન અલાઉદ્દીનની ક્રૂર કુદૃષ્ટિ એના ઉપર પડી હતી. એ વિષયલોલુપ, મદાંધ, ધર્મ-ધ્વંસક, ખૂની, તુર્ક મુસલમાન ભારતની હિંદુ જાતિની એ સર્વશ્રેષ્ઠ નારીનું સતીત્વ નષ્ટ કરીને એને પોતાની ગુલામ-બાંદી

ખનાવવા ચાહતો હતો; અને એમ કરીને એ હિંદુ જાતિના ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક હૃદયનું ખૂન કરીને એને પોતાના કબ્રસ્તાનમાં દફનાવવા ચાહતો હતો. અલાઉદ્દીને માન્યું હશે કે ચિત્તોડ એ તો નાનુંસરખું રાજ્ય છે; એની લશ્કરી તાકાત કંઈ મોટી નથી; એ કિલ્લા ઉપર ચપટી વગાડતાં કબજે થઈ જશે, અને ભારતની એ શ્રેષ્ઠ નારીને સહેલાઈથી મારા અંતઃપુરમાં હું દાખલ કરી શકીશ. પણ ચિત્તોડના મુઠ્ઠીભર વીરોએ એના આક્રમણનો દૃઢતાપૂર્વક સામનો કર્યો. એને મહિનાઓ સુધી ત્યાં પડાવ નાખીને પડ્યા રહેવું પડ્યું, અને પોતાના સેંકડો યુનંદા સૈનિકોનાં માથાં કપાવા દેવાં પડ્યાં. લડતાં લડતાં જ્યારે ચિત્તોડના બધા વીરો ખપી જવા આવ્યા ત્યારે પદ્મિનીએ પોતાના વીરોને કેસરિયાં કરવાનું કહીને, એમના કપાળમાં અક્ષત-ચંદનનાં તિલક કરીને, એમને વિદાય કર્યાં; અને પોતે, પોતાના સમસ્ત નારીસમુદાયની સાથે, પદ્મિની સરોવરમાં સ્નાન કરીને અને ભગવાન શંકરની ભક્તિપૂર્વક પૂજા-પ્રાર્થના કરીને, મંગળ ગીત ગાતી ગાતી ચિતા ઉપર બેસી ગઈ! જોતજોતામાં એની અને એની સાથેની બધી સતી નારીઓની સોનલવર્ણી કાયા, ચિતાની સોનલવર્ણી જવાળાઓમાં ભળી જઈને, રાખનો પુંજ બની ગઈ! જેમ કિલ્લામાં ભડભડતી ચિતાની જવાળાઓ શાંત થઈ ગઈ એમ કિલ્લાની નીચેની રણભૂમિમાં રણવીરોની રક્તધારા પણ વહેતી બંધ થઈ ગઈ! કિલ્લાના દરવાજા ઉઘાડા પડ્યા હતા અને રાજમહેલો સ્ત્રા થઈ ગયા હતા! જ્યારે અલાઉદ્દીન કિલ્લા ઉપર પહોંચ્યો ત્યારે એ પોતાના રાજકવિ અમીર ખુસરુ સામે જોઈને કોઈકે ‘હુદ હુદ’ ને માટે ખૂમો પાડી રહ્યો હતો; પણ ત્યાં ‘હુદ હુદ’ ક્યાં હતી? ફક્ત રાખના પુંજમાંથી રાખની ઝીણી રજ ઊડીઊડીને એની ગોઝારી આખોમાં પડી રહી હતી; જેથી એ, પોતાનું કાળું મોં છુપાવતો છુપાવતો અને પોતાની ઘુણાસ્પદ આંખોને ચોળતો ચોળતો, હતાશ થઈને ખાલી હાથે દિલ્લી પાછો ફરી ગયો!

પદ્મિનીની જીવનકથાનું આટલું જ સારભૂત વૃત્તાંત છે; પણ એ એટલું તો ઉદાત્ત અને ભાવોત્તેજક છે કે પ્રત્યેક હિંદુ સંતાન એને સાંભળીને રોમાંચિત થઈ જાય છે. આખાલવૃદ્ધ બધાં સ્ત્રી-પુરુષો આ કથાનું શ્રવણ કરીને ઢાગણીબીનાં બની જાય છે. હિંદુ જાતિની હસ્તિને જ ખતમ કરી નાખે એવા પ્રલયકાળ સમા એ યુગમાં એક આદર્શ સન્નારી એવી થઈ, જેણે પોતાના સતીત્વ અને જાતીય ગૌરવની રક્ષા માટે પોતાના પ્રાણનું એવી રીતે બલિદાન આપી દીધું કે જેને લીધે હિંદુ જાતિના ગૌરવની દિવ્ય જ્યોતિ આજ સુધી પ્રકાશમાન રહી છે. આને લીધે પદ્મિનીની કથા, એ મૂળ ઘટના બની ત્યારથી જ, માળવા, ગુજરાત વગેરે પ્રદેશોની જનતામાં ખૂબ લોકપ્રિય થઈ ગઈ હતી; અને આખાલવૃદ્ધ જનસમૂહમાં ખૂબ ભક્તિ, ઉલ્લાસ અને ગૌરવપૂર્વક કહેવા-સાંભળવામાં આવતી હતી—રાજસ્થાનથી દૂર છેક પૂર્વ ભારતમાં પણ.

પદ્મિનીની કથાની આવી હૃદયસ્પર્શિતા, વિશિષ્ટતા અને લોકપ્રિયતાથી પ્રભાવિત થઈને જ નયસી જેવા મુસલમાન કવિ પણ અવધી ભાષામાં આ કથાને ‘પદમાવત’ નામથી કવિતાબદ્ધ કરવા પ્રેરાયા હતા. નયસીની આ કવિતા પણ, કથાની મુખ્ય નાયિકા પદ્મિનીની જેમ, સારા પ્રમાણમાં લોકપ્રિય બની છે. આ કૃતિની રચના પ્રાચીન હિન્દીની અવધી બોલીમાં થયેલ હોવાથી ઉત્તર ભારતમાં એનો પ્રચાર વિશેષ થયો છે.

ઐતિહાસિક સામગ્રીનો અભાવ; સાહિત્યિક સામગ્રીની પ્રાપ્તિ

કાળના પ્રભાવે જ્યારે મોટા-મોટા સમ્રાટોનાં જીવન સંબંધી પણ આપણને થોડીક પણ ઐતિહાસિક સામગ્રી મળી શકતી નથી, ત્યારે પદ્મિની જેવી એક નાના સરખા રાજ્યના શક્તિહીન રાજાની રાણી

સંબંધી ઐતિહાસિક સામગ્રી પ્રાપ્ત થવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. આમ છતાં પદ્મિની એક મોટી ભાગ્યશાળી રાણી છે કે જેના સંબંધી તથ્યાતથ્યભિન્નિત, ઇતિહાસનો આભાસ કરાવતી કેટલીક સાહિત્યિક રચનાઓ મળી આવે છે. કવિ હેમરત્નવિરચિત ‘ગોરા-આદલ-પદ્મની-કથા-ચૌપદ’ આવી રચનાઓમાંની એક રાજસ્થાની ભાષાની વિશિષ્ટ કૃતિ છે.

કવિ જયસીકૃત ‘પદ્મમાવત’

આમ તો, આગળ સૂચવ્યું તેમ, મુસલમાન સૂફી કવિ જયસીએ અવધી ભાષામાં રાણી પદ્મિનીની જીવનકથા સંભળાવતું ‘પદ્મમાવત’ નામે સુંદર, પ્રૌઢ કાવ્ય રચ્યું છે. એ કાવ્ય હેમરત્નકૃત ‘ચૌપદ’ કરતાં આશરે અરધી સદી પહેલાં રચાયું છે. જયસીની આ કૃતિ હિંદી-ભાષા-સાહિત્યમાં એક ખૂબ મહત્વની અને ઉત્કૃષ્ટ કોટિની રચના મનાય છે; અને એના ઉપર અનેક વિદ્વાનોએ વ્યાખ્યા, વિવેચન કે સમાલોચનારૂપે ગ્રંથ, નિબંધ કે પ્રબંધ લખ્યા છે. આ કૃતિમાં જયસીએ પદ્મિનીના જીવનનું વર્ણન વિશુદ્ધ કથારૂપે નહિ પણ આલંકારિક ભાષામાં મહાકાવ્યની ઢબે કર્યું છે. કવિ જયસી સૂફી વિચારસરણીનો અનુયાયી હતો. એનું ધ્યેય હિંદુ જનતામાં ખૂબ લોકપ્રિય અને શ્રદ્ધાસ્પદ બનેલી સતી પદ્મિનીની આખ્યાયિકાઓપાલ પ્રસિદ્ધ લોકકથાને સૂફી વિચારસરણી અને કદપનાના રંગે રંજિત કરીને એ કથાને વાંચવા-સાંભળવાવાળાઓને પોતાના સંપ્રદાયની વિચારસરણી તરફ આકર્ષિત કરવાનું હતું. જયસીના સંસ્કાર અને ભાવ ઇસ્લામી સંસ્કૃતિથી રંગાયેલા હતા, અને એનો ઉછેર ફારસી-અરબી ભાષાના સાહિત્યની પરંપરામાં થયો હતો, તેથી એની કૃતિમાં એને અનુરૂપ ભાવાભિવ્યક્તિ થવા પામી છે. આમ છતાં એ કવિ હિંદુ વિચારસરણી, ભાવાભિવ્યક્તિ અને સાહિત્યશૈલીથી સુપરિચિત હતો, તેથી એની રચનામાં વિશેષ ભેદભાવ નજરે નથી પડતો; અને તેથી એની રચના હિંદુઓને માટે પણ એટલી જ સ્વીકાર્ય અને આદરપાત્ર બની શકી છે.

પ્રસ્તુત કૃતિનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ

જયસીકૃત ‘પદ્મમાવત’ જેમ ઉત્તર ભારતમાં વિશેષ પ્રચલિત બન્યું તેમ રાજસ્થાન, ગુજરાત, માળવા જેવા પશ્ચિમ ભારતના પ્રદેશોમાં કવિ હેમરત્નની પ્રસ્તુત રચના વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતી. આ કવિ વિદ્વાન જૈન યતિ હતા. એમની ભાષા સુપરિષ્કૃત રાજસ્થાની છે; પણ એની રચના મારવાડ, મેવાડ, માળવા અને ગુજરાતના પ્રદેશોમાં સમાનરૂપે ઉપયોગમાં લેવાતી શૈલીમાં થયેલી છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ કૃતિ વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે. કવિએ પોતે જ આ કૃતિની પ્રશસ્તિમાં (A પ્રતિની પ્રશસ્તિની ૪થી ૭મી કડીઓમાં) જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે આ ચૌપદની રચના ઉદયપુર રાજ્ય અને એના રાજવંશ સાથે વિશેષ સંબંધ ધરાવતા, ઓસવાલ જાતિના, કાવડિયા ગોત્રના તારાયંદની માગણીથી કરવામાં આવી હતી. આ તારાયંદ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ દેશભક્ત વીર ભામાશાહનો નાનો ભાઈ થતો હતો; અને મહારાણા પ્રતાપનો વિશ્વાસુ રાજ્યાધિકારી હતો. સુપ્રસિદ્ધ હદીઘાટના યુદ્ધમાં ભામાશાહની સાથે તારાયંદ પણ એક અગ્રણી યોદ્ધો અને સૈન્યનો સંચાલક હતો. એણે ચિત્તોડના રાજવંશની રક્ષાને માટે અનેક પ્રકારે સેવાઓ આપી હતી; તેથી એના અંતરમાં ચિત્તોડની ગૌરવગાથાનું ગાન કરાવવાનો ઉલ્લાસ હોય એ સ્વાભાવિક છે. જ્યારે કવિ હેમરત્ન વિ. સં. ૧૬૪૫નું ચોમાસુ સાદડી નગરમાં રહ્યા તે વખતે તારાયંદ ત્યાં મોટા રાજ્યાધિકારીને પદે હતા. જૈન સમાજની પરંપરા પ્રમાણે તારાયંદ ધર્મગુરુઓને વંદન કરવા તેમ જ એમનો ઉપદેશ સાંભળવા, યથાસમય, જૈન ઉપાશ્રયમાં જતા રહેતા હતા. યતિ હેમરત્ન સારા કવિ હતા અને ધર્મોપદેશમાં તેઓ પોતાની રચનાઓને આધારે

પ્રવચન કરતા હતા. તારાચંદ એમની આવી કૃતિઓને સાંભળીને ખૂબ પ્રસન્ન થતો. એકવાર અવસર જોઈને એણે કવિ હેમરત્નને વિનંતિ કરી કે તેઓ ચિત્તોડના ઇતિહાસની પદ્મિનીની ગૌરવભરી કીર્તિકથાનું પોતાની હૃદયસ્પર્શી કાવ્યમય વાણીમાં ગાન કરે. તારાચંદની આ પ્રાર્થના ઉપરથી હેમરત્ને આ કાવ્યકૃતિ રચવાની શરૂઆત કરી, અને વિં સં ૧૬૪૫ના આવણુ શુદ્ધ પાંચમના દિવસે એ પૂરી કરી. કવિના કહેવા મુજબ આની રચના વખતે મહારાણા પ્રતાપ હયાત હતા. *

આ ચૌપદના રચનાકાલથી આશરે ૨૦-૨૧ વર્ષ પહેલાં અકબરે ચિત્તોડનો સર્વનાશ કર્યો હતો; અને એ દુઃખદ ઘટનાની બહુ ઘેરી અસર મેવાડની જનતાના ચિત્ત ઉપર થઈ હતી. ચિત્તોડના પતનથી ૧૧ વર્ષ પછી થયેલ હદ્દીઘાટના યુદ્ધમાં તારાચંદ પણ એક શૂરવીર યોદ્ધા તરીકે હાજર હતો. મહારાણા પ્રતાપના એ સુરક્ષિત પહાડી પ્રદેશના મારવાડ અને ગુજરાતના ધોરી માર્ગ ઉપર આવેલું એ સાદડી નગર એક મહત્વનું નાકું હતું. અરવલીનાં દુર્ગમ સ્થાનો અને માર્ગોનું એ પ્રવેશદ્વાર હતું. તેથી એના રક્ષણનો ભાર મહારાણા પ્રતાપે તારાચંદને સોંપ્યો હતો. એ તારાચંદના જ આગ્રહથી, એ સાદડી નગરમાં આ ચૌપદની રચના થઈ હતી, તેથી આ રચનાનું આ ઐતિહાસિક મહત્વ પણ છે.

કવિ હેમરત્નની આ ચૌપદ ખૂબ લોકપ્રિય થઈ હતી. ચિત્તોડની પદ્મિનીની કથામાં ગોરા અને બાદલની સ્વામિભક્તિનું અનુપમ ઉદાહરણ આવે છે; એમણે અદ્ભુત રીતે ચિત્તોડના ગૌરવનું રક્ષણ કર્યું એનું વર્ણન આમાં છે. આ કાવ્યની રચના થઈ તે વખતે જ આની અનેક નકલો થઈ હતી, અને મારવાડ, મેવાડ, માળવા, ગુજરાત વગેરે પ્રદેશોમાં એનો ખૂબ પ્રચાર થયો હતો.

લખ્મીદેવકૃત ‘પદ્મિની-ચરિત્ર-ચઉપદ’

આ ચૌપદના અનુકરણ રૂપે, પછીથી, બીજા કવિઓએ પણ આ કથાને પોતાની કવિતા-વાણીમાં ગૂંથી છે. એમાં લખ્મીદેવ કવિએ રચેલી આવી જ એક ‘પદ્મિની-ચરિત્ર-ચઉપદ’ નામે રચના છે, જે હેમરત્નની રચના બાદ આશરે ૬૦-૬૨ વર્ષ પછી (વિં સં ૧૭૦૬-૭માં) રચાઈ છે. લખ્મીદેવ પણ, કવિ હેમરત્નની જેમ, વિદ્વાન જૈન યતિ હતા. તેઓ પણ લોકપ્રિય ધર્મકથાઓને પોતાની કવિતામાં ગૂંથીને ધર્મોપદેશ વખતે એના ઉપર પ્રવચન કરતા રહેતા હતા. તેઓ ખરતરગચ્છની પરંપરાના યતિ હતા. સંવત ૧૭૦૬-૭માં તેઓ ઉદયપુરમાં ચોમાસુ રહ્યા હતા. એ વખતે એમના ગચ્છના આગેવાન, ઓસવાલ જાતિના, કટારિયા ગોત્રના ભાગચંદ એમને પદ્મિનીની કથાને ચઉપદમાં ઉતારવાનો અનુરોધ કર્યો. ભાગચંદનો મોટો ભાઈ હંસરાજ ઉદયપુરના મહારાણા જગતસિંહની માતા જંબૂવતીનો કારભારી હતો. ભાગચંદનો એક મોટો ભાઈ ડુંગરસી નામે હતો; એને ધર્મકરણીમાં ખૂબ આસ્થા હતી. એમની પ્રેરણાથી

- * સંવત સોલઠ સઠ પણુયાલ, આવણુ સુદિ પંચમી સુવિસાલ ।
પુહવી પીડી ઘણું પરગડી, સબલ પુરી સોહઠ સાદડી ॥ ૪ ॥
પૃથવી પરગઢ રાણુ પ્રતાપ, પ્રતપદ્ધ દિન દિન અધિક પ્રતાપ ।
તસ મંત્રીસર બુદ્ધિનિધાન, કાવેદયા કુલતિલક નિધાન ॥ ૫ ॥
સાંભિ ધરમિ ધુરિ ભાચું સાહ, વયરી વંસ વિધુંસણુ રાહ ।
તસુ લણુ ભાઈ તારાચંદ, અવનિ ભણિ અવતરિઉ ઇંદ્ર ॥ ૬ ॥
ખૂબ જિમ અવિચલ પાલઠ ધરા, શત્રુ સહુ કીધા પાધરા ।
તસુ આદેશ લહી સુભ ભાઈ, સભા સહિત પાંખી સુપસાધ ॥ ૭ ॥

—A પ્રતની પ્રશસ્તિ

લખ્મીદેવે ‘પદ્મિની-ચરિત્ર-ચરિત્ર’ નામે કાવ્યની રચના કરી. હેમરત્નની રચના મુખ્યત્વે દોહા અને ચૌપદી છંદમાં થયેલી છે, ત્યારે લખ્મીદેવે પોતાની રચના શુદ્ધ શુદ્ધ દેશી રાગોની ગીતબદ્ધ શૈલીમાં કરી છે; પણ એની કથાનું મુખ્ય વર્ણન હેમરત્નની કૃતિને આધારે જ કરવામાં આવ્યું છે. આ ચરિત્ર પદ્મિનીના ‘સાદ્ગુણ રાજસ્થાની રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ’ તરફથી તાજેતરમાં પ્રગટ થઈ છે. એની સાથે કોષ પ્રાચીન કવિ મદ્દે રચેલ ‘ગોરા-આદલ-કવિત્ત’ તથા જટમલ નાહરે રચેલ ‘પદ્મિની-ચરિત્ર’ અથવા ‘ગોરા-આદલ-કથા’ નામની કૃતિ પણ પ્રગટ કરી દેવામાં આવી છે.

હેમરત્નની રચનાના મૂળ મુદ્દા

હેમરત્નની ચૌપદીના મૂળ મુદ્દા આ પ્રમાણે છે : (૧) ચિત્રકૂટ નામે સુપ્રસિદ્ધ અને સુસમૃદ્ધ દુર્ગનો રાજા ગુહિલોત વંશનો રતનસેન છે. (૨) એની પટરાણી પ્રભાવતી નામે છે, જે રૂપે-રંગે રંભા જેવી અને શીલવતી સતી નારી છે. (૩) એ ખૂબ પતિપરાયણ અને હેતાળ છે. (૪) એક દિવસ રાત્રીએ જમતાં જમતાં રાણીની રસોઈની આવડતમાં કંઈક ખામી બતાવી, તો રાણીએ હસતાં હસતાં મહેણું માર્યું કે મારી રસોઈ તમને ન ગમતી હોય તો પદમણીને પરણી લાવો ! (૫) રાજા એ મહેણાને સાચું કરી બતાવવા પદમણી નારીની શોધમાં નીકળી પડ્યો. (૬) ફરતાં ફરતાં સિંહલ દેશમાં પદ્મિની રાજકુમારી હોવાનું એના જાણવામાં આવ્યું. (૭) એ ખૂબ જ હેમરત્ન ઉદાસીને સિંહલ દેશમાં પહોંચ્યો અને પોતાની હૌશિયારીથી પદ્મિનીને પરણી લાવ્યો. (૮) રાધવચેતન નામે એક બ્રાહ્મણ રાજાના દરબારમાં હતો; એ પોતાની વિદ્યાથી રાજાને પ્રસન્ન કરતો હતો. (૯) પણ, કોઈક અનુચિત ઘટનાને લીધે, રાજાને એ બ્રાહ્મણના ચરિત્ર ઉપર સંદેહ જન્ય છે, અને તેથી રાજા એનું અપમાન કરીને એને ત્યાંથી કાઢી મૂકે છે. (૧૦) બ્રાહ્મણ ગુસ્સે થઈને રાજા ઉપર દ્વેષ ધારણ કરીને, વેર લેવાની બુદ્ધિથી, દિલ્લીના બાદશાહ અલાઉદ્દીનના દરબારમાં પહોંચી જાય છે. (૧૧) ત્યાં પણ એ પોતાની તાંત્રિક વિદ્યાથી બાદશાહને ખુશ કરે છે, અને બાદશાહની કામવાસના ઉત્તેજિત થાય એ રીતે ચિત્તોડના રાજાની રાણી પદ્મિનીના અનુપમ સૌંદર્યનું વર્ણન કરે છે. (૧૨) લંપટ બાદશાહ પદ્મિનીને મેળવવા માટે મોટા લશ્કર સાથે ચિત્તોડ ઉપર ચડાઈ કરે છે. (૧૩) ધણા પ્રયત્ન, સંઘર્ષ અને બળનો ઉપયોગ કરવા છતાં જ્યારે એ ચિત્તોડનો કિલ્લો નથી જીતી શકતો ત્યારે એ છળ-કપટ રચીને, રાજાને ભ્રમમાં નાખીને, કિલ્લો જેવાને બહાને રાજાનો મહેમાન બને છે. (૧૪) રાજા એક ક્ષત્રિયને જાણે એ રીતે એનું આતિથ્ય કરે છે, પણ એ વિશ્વાસઘાતી સુલતાન કિલ્લાથી બહારની વખતે રાજાને કેદ કરીને પોતાની છાવણીમાં લઈ જાય છે. (૧૫) બાદશાહ રાજાને ખૂબ દુઃખ આપે છે; અને એ જોઈ-સાંભળીને બધા ચિત્તોડનીવાસીઓ ભારે મુસીબતમાં. મૂંઝવણમાં પડી જાય છે અને રાજાને કેવી રીતે છોડવી શકાય એનો ઉપાય વિચારવા લાગે છે. (૧૬) એ વખતે અલાઉદ્દીન પોતાના દૂતને કિલ્લામાં મોકલીને કહેવરાવે છે કે જો મને રાણી પદ્મિનીને સોંપી દેવામાં આવશે તો હું રાજાને છોડી મૂકીશ અને ચિત્તોડનો ઘેરો ઉદાસીને ચાલતો થઈશ. (૧૭) રાજાની પટરાણીનો પુત્ર વીરભાણુ, જે પોતાની ઓરમાન માતા પદ્મિની તરફ દ્વેષભાવ ધરાવતો હતો, એ પોતાના સરદારોને કહે છે કે ‘જો ચિત્તોડની અને રાજાની રક્ષા કરવી હોય તો પદ્મિનીને સુલતાનને સોંપી દીધા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી.’ (૧૮) પદ્મિનીને કાને જ્યારે આ વાત જાય છે ત્યારે એ ખુબ ખિન્ન થાય છે. એક બાજુ ચિત્તોડની અને પોતાના પતિની રક્ષાનો સવાલ છે, અને બીજી બાજુ પોતાના સતીત્વ અને કુળધર્મની મર્યાદાની રક્ષાનો પ્રશ્ન છે. એને પોતાના જીવનની રક્ષાની તો કશી જ ચિંતા નથી. એ વિચારે છે : ‘હું તો પળમાત્રમાં મારા પ્રાણનો ભાગ કરીને મારા સતીત્વની રક્ષા કરી શકું છું : જીવતેજીવ તો હું ક્યારેય એ દુષ્ટ સુલતાનના હાથમાં નહીં પડું; પરંતુ મારા પ્રાણ આપવા છતાં શું મારા સ્વામી બચી

શકશે અને ચિત્તોડનો સર્વનાશ થતો અટકી જશે ખરો ?' (૧૯) આ અંગે કેટલોક વિચાર કરીને પદ્મિની પોતાના વિશ્વાસપાત્ર રાજપૂત યોદ્ધા ગોરા રાવતને ઘેર પહોંચે છે. ગોરા મોટો વીર અને પરાક્રમી રાજપૂત છે, પણ કોઈ કારણસર એ રાજ રતનસેનથી અસંતુષ્ટ બનીને રાજદરબારથી અલિપ્ત રહે છે. રાજમાતા પદ્મિનીની વાત સાંભળીને એ ખૂબ ચિંતામાં પડી જાય છે; અને આ આકૃતનો સામનો કેવી રીતે થઈ શકે એનો ઉપાય વિચારે છે. એનો એક ભત્રીજો બાદલ યુવાન, ઘણો બુદ્ધિશાળી અને ભારે શરવીર છે. ગોરા એની સાથે વિચાર કરે છે. કાકો-ભત્રીજો બન્ને એક અદ્ભુત પ્રપંચ દ્વારા રાજને ઓગાંવી લાવવાની યોજના ઘડે છે. રાણી પદ્મિની એ સાંભળીને રાજ થાય છે. (૨૦) પછી એ બન્ને યોદ્ધાઓ રાજદરબારીઓને મળીને એમને પોતાની યોજના સમજાવે છે. બધા એમની સાથે સહમત થાય છે; અને એ પ્રમાણે બધી તૈયારી કરીને, પદ્મિનીને બહાને પાલખીમાં ગોરા રાવતને છુપાવીને, એને યોગ્ય ખૂબ શોભા સાથે સેંકડો પાલખીઓનો રસાલો લઈને તેઓ અલાહદીનની છાવણીમાં પહોંચે છે. બાદશાહ આ જાણથી સાવ અજાત છે, અને ભારે આતુરતાથી પદ્મિનીનું સ્વાગત કરવાની ધડીની રાહ જોઈ રહ્યો છે. (૨૧) બાદલ યુપત્યાપ રાજને ગોરાની પાલખીમાં બેસારી દે છે, અને એને કિલ્લા તરફ રવાના કરી દે છે. એટલામાં વાતનો ભેદ ખૂલી જાય છે અને સુલતાનની છાવણીમાં દોડધામ મચી જાય છે. 'દ્યો ! દ્યો !' ની બૂમો સાથે ત્યાં મારામારી અને કાપાકાપી શરૂ થઈ જાય છે. પાલખીઓમાં છુપાયેલા સૈનિકો વીર ગોરાની આગેવાની નીચે અદ્ભુત વીરતા દાખવીને સેંકડો દુશ્મન-સૈનિકોનો સંહાર કરી નાખે છે. ગોરા વીર શૌર્ય દાખવીને ત્યાં વીરગતિને પામે છે. (૨૨) પોતાની સેનાનો ભારે સંહાર થઈ જવાને લીધે સુલતાન હતાશ થઈને દિલ્લી પાછો ફરી જાય છે. આ રીતે અદ્ભુત પરાક્રમ અને બુદ્ધિબળથી રાજ રતનસેન અને રાણી પદ્મિનીની રક્ષા કરવાને કારણે બાદલ વીરનો સર્વત્ર જયજયકાર થાય છે.

હેમરતનના આ મુદ્દાઓમાં અસંભવનીય ઘટનાનો થોડો પણ આભાસ નથી; બધી ઘટનાઓ ક્રમબદ્ધ અને બહુ જ સ્વાભાવિક રીતે વર્ણવી છે. ટેકેટેકાણે હેમરતને કથાના આધારભૂત કેટલાંય પ્રાચીન કવિત વગેરે આપ્યાં છે, જે નિઃશંકપણે પૂર્વવર્તી કવિઓની રચનાઓમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે.

એક અસંગત વાત અને તેનો ખુલાસો

હેમરતનની કથામાં જે વાત અસંગત જેવી લાગે છે તે પદ્મિનીને સિંહલ દેશની રાજકન્યા કહી છે એ છે. સિંહલની અત્યંત રૂપવતી રાજકન્યાઓની કથાઓને લીધે કથાકારોએ સિંહલને પદ્મિનીનું પિયર માની લઈને એનો એ રીતે પ્રચાર કર્યો હોય એ બનવાજોગ છે. રાજસ્થાનના મહાન ઇતિહાસકાર સ્વ. ગૌરીશંકર ઓઝાજીએ આ અંગે એવી કલ્પના કરી છે કે રાજ રતનસેન સિંહલ જેટલા સુદૂરના પ્રદેશમાં જઈને પદ્મિનીને પરણી લાવ્યો હોય એ કોઈ રીતે સંભવિત નથી. સંભવ છે કે પદ્મિની મેવાડના સિંગોલી જેવા સ્થાનની રાજકન્યા હોય અને ભાટો વગેરેએ શબ્દસામ્યને લીધે એનું 'સિંહલ' બનાવી દીધું હોય. જોકે મારી પાસે કોઈ આધાર નથી, છતાં મારી કલ્પના છે કે પદ્મિની સિંહલ દેશની નહિ પણ સિંધવ અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ સિંધ પ્રદેશના કોઈ રાજપૂતની કન્યા હશે. સિંધલની સ્ત્રીઓના રૂપ-લાવણ્યનું વર્ણન રાજસ્થાનના પાછળના કવિઓએ ખૂબ કર્યું છે, અને સિંધલની રૂપવતી સ્ત્રીઓને રાજસ્થાનની સ્ત્રીઓના સૌંદર્યના પ્રતીક તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે. કર્નલ ટોડે સિંહલના રાજ અને પદ્મિનીના પિતાનું નામ હમીરસિંહ લખ્યું છે, અને એને ચૌહાણ વંશનો કહ્યો છે. સિંહલ અર્થાત્ લંકામાં ચૌહાણ રાજનું હોવું સર્વથા અસંભવ છે. હમીરસિંહ નામ પણ શુદ્ધ રાજસ્થાની છે. તેથી કર્નલ ટોડના આ ઉલ્લેખમાં કંઈ પણ તથ્ય હોય તો તે 'સિંહલ'ને સ્થાને 'સિંધવ' માની લેવાથી સાર્થક થઈ શકે છે, અને પદ્મિનીની શરૂઆતની આખી કથા સંભવિત અને સંગત બની શકે છે.

જયસી અને હેમરતનની રચનાઓમાં તફાવત

જયસી પદ્મિનીના વાસ્તવિક આત્માને પિછાનતો ન હતો. એને એના લોકવિશ્રુત ઇતિહાસનું પણ વિશેષ જ્ઞાન ન હતું; એ ચિત્તોડના રાજા રતનસેનને ચોંટાણુ માને છે. જયસી કેવળ કાવ્યની દૃષ્ટિએ આ કથાનું આલેખન કરે છે. એના ભાવોમાં આત્મીયતાનો આભાસ નથી. એ વાંચતાં કવિતાનો આસ્વાદ તો મળે છે, પરંતુ કથામાં આવતાં પાત્રોના આલેખનમાં કોઈ પોતાપણાનું સંવેદન થતું નથી. એનાં વર્ણનો ખૂબ લાંબાં-લાંબાં અને ઉપમા વગેરે અલંકારોથી ભરેલાં છે. જાણે કવિ આ કથા નિમિત્તે પોતાની કાવ્ય-શક્તિને દેખાડવા માગતો હોય એવો જ આભાસ આ રચના વાંચતાં થાય છે. જયસીએ કેટલાંક વર્ણનો તો એવો મુસલમાની ઢોળ ચડાવીને લખ્યાં છે કે જે સંસ્કારી, ધર્મનિષ્ઠ હિંદુને સાંભળવાં કે વાંચવાં ન ગમે. હેમરતનની રચના સહજ, અકૃત્રિમ, હૃદયંગમ અને ભાવોદ્બોધક છે. પદ્મિની, રાજા રતનસેન, ગોરા-આદલ, રાધવચેતન અને અલ્લાઉદ્દીન વગેરે બધાં પાત્રોનું આલેખન, તે તે વ્યક્તિના સ્વભાવને અનુરૂપ, સાવ આડંબર વગરનું થયું છે. આમાં કોઈ જાતની કૃત્રિમતાનો આભાસ સુધ્ધાં નથી થતો. જાણે એમ લાગે છે કે હેમરતન પોતાની આંખે દેખેલી ઘટનાઓનું હૂબહૂ વર્ણન કરી રહ્યા છે. આ વર્ણન સાથે જાણે એનો આત્મીય સંબંધ અભિવ્યક્ત થાય છે. હેમરતનની કૃતિમાં ભારતની એક શ્રેષ્ઠ સતી નારીના અખંડ શીલવ્રતનું, સાચા સ્વામિભક્ત રાજપૂત યોદ્ધાના સ્વધર્મ કાળે સમર્પિત થઈ જવાના ઉદાત્ત જીવનવ્રતનું શ્રદ્ધાભર્યું આલેખન જોવા મળે છે. હેમરતનની આ રચના આપણું એક રાષ્ટ્રીય ગીત છે. હેમરતને જે રીતે પદ્મિનીની કથા વર્ણવી છે, લગભગ એ જ પ્રકારે એના સમકાલીન મુસલમાન ઇતિહાસલેખકોએ પણ એ ઘટનાનું વર્ણન કર્યું છે.

ઘટનાની ઐતિહાસિકતા : ડોઠ કાનૂનગોના મતનું નિરાકરણ

પણ, જયસીની અસંખ્ય અને અપ્રાસંગિક વાતોથી ભરેલી પદ્મિનીની કથા પ્રકાશમાં આવતાં, અનેક વાચકોને એની યથાર્થતા ઉપર શંકા થવા લાગી, અને અનેક ઐતિહાસિક જિજ્ઞાસુઓ અને વિદ્વાનોએ એ સંબંધી ઊહાપોહ શરૂ કર્યો. ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસને શંકાની દૃષ્ટિએ જોનારાઓને પદ્માવતી-પદ્મિનીની કથાનો, જયસીના સમયથી પહેલાંના સમયનો, કોઈ વિશ્વાસપાત્ર સ્રોત ન દેખાયો. તેથી તેઓ એવા અભિપ્રાય ઉપર આવ્યા કે—પદ્મિનીની આ કથા એ કેવળ જયસીની કલ્પના જ છે; એમાં કોઈ ઐતિહાસિક તથ્ય છે નહિ. અલ્લાઉદ્દીને ચિત્તોડ ઉપર આક્રમણ કરીને એના ઉપર ઇસલામનો ઝંડો ફરકાવ્યો, એનો ઉલ્લેખ અલ્લાઉદ્દીનના પોતાના દરબારી લેખકોએ કર્યો છે; અને એમનામાં સૌથી મુખ્ય પ્રસિદ્ધ લેખક અમીર ખુસરુ છે. અમીર ખુસરુ પોતે ચિત્તોડના આક્રમણ વખતે અલ્લાઉદ્દીનની સાથે હતો. એણે એ લડાઈનું વર્ણન કરતાં ચિત્તોડના રાજા રતનસેન અને રાણી પદ્માવતી કે પદ્મિનીનો જરાસરખો પણ નિર્દેશ કર્યો નથી. પછી અકબરના સમયમાં થયેલા મુસલમાન ઇતિહાસલેખકો, જેમાં ફરિશ્તા અને અબુલફઝલ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે, એમણે પદ્મિનીની ઘટનાનું વર્ણન કર્યું છે; પરંતુ તેઓ જયસી પછી થયા છે, એટલે એમની કથાનો મુખ્ય આધાર જયસીનું પદમાવત જ છે. એને જ આધારે પછીના હિંદુ કવિઓએ પણ પદ્મિનીની કથાને પ્રચલિત કરી વગેરે વગેરે—આ મતના મુખ્ય પ્રચારક છે સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા બંગાળના વિદ્વાન ડૉઠ કાલિકારંજન કાનૂનગો.

ડૉઠ કાનૂનગોએ પોતાની માન્યતાના સમર્થનમાં કેટલાક તર્ક આપ્યા છે. એક તો એ કે અલ્લાઉદ્દીનના સમકાલીન ઇતિહાસલેખકોએ પદ્મિનીનો કશો નિર્દેશ કર્યો નથી. બીજું, જયસીની પહેલાં પદ્મિની સંબંધી કોઈ રચના મળતી નથી. ત્રીજું, પછીથી થયેલા ભાટચારણોએ પદ્મિનીને લગતી જે કથા કહી છે એમાં પરસ્પરમાં વિસંવાદ અને કાળક્રમનો અસંખ્ય ઉલ્લેખ છે.

ડોં કાનૂતગો જેવા વિચારકોનું ખંડન કરનારાઓમાં રાજસ્થાનના જાણીતા ઇતિહાસજ્ઞ ડોં દશરથ શર્મા મુખ્ય છે. એમણે કેટલાંક વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક પ્રમાણોને આધારે પદ્મિનીની કથાને ઇતિહાસસિદ્ધ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બિકાનેરથી પ્રગટ થયેલ, અગાઉ સૂચિત, લખ્ષોદય કવિની ‘પદ્મિની-ચઉપદ’ની શરૂઆતમાં ‘રાની પદ્મિની—એક વિવેચન’ શીર્ષક ડોં શર્માજીનો ટૂંકો છતાં સારભૂત લેખ છપાયો છે. એમાં ડોં શર્માજીએ ડોં કાનૂતગોના તર્કોનો જવાબ આપતાં કહ્યું છે કે અલ્લાઉદ્દીનના સમકાલીન લેખકોએ પદ્મિની સંબંધી ચર્ચા નથી કરી એ હકીકતને કોઈ પ્રખળ પ્રમાણરૂપ ન લેખી શકાય; એ લેખકોએ તો એવી અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો કે જે અન્ય પ્રમાણોથી જાણી શકાય છે. જયસીની પહેલાં પદ્મિનીના અસ્તિત્વનો સૂચક કોઈ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ નથી મળતો, એવો ડોં કાનૂતગોનો ખીજો તર્ક પણ બરાબર નથી. જયસી પહેલાં (સં. ૧૫૮૩માં) રચાયેલી ‘છિતાઈ વાર્તા’માં રતનસેન, પદ્મિની, ગોરા-આદલ અને ચિત્તોડની ઘટનાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. કોઈ અજ્ઞાત કવિ, ભાટ કે ચારણે રચેલાં ગોરા-આદલના ચરિત્રને લગતાં કવિત્ત મળી આવ્યાં છે, જે ભાષાની દૃષ્ટિએ જયસી પહેલાંનાં માલૂમ પડે છે. રાજ રતનસિંહનો સં. ૧૩૫૯નો સ્પષ્ટ શિલાલેખ * ચિત્તોડમાંથી મળી આવ્યો છે; એને આધારે એ વખતે એ ત્યાંનો રાજા હતો એ નિશ્ચિત થાય છે. આ તર્કોને આધારે ડોં શર્માજીએ એમ પુરવાર કર્યું છે કે જયસીના ‘પદમાવત’ની પહેલાં જ પદ્મિનીની કથા અને અલ્લાઉદ્દીનની લંપટતા સારી રીતે જાણીતી થઈ ચૂકી હતી.

હેમરત્નને જયસીના ‘પદમાવત’ સંબંધી કશી જાણકારી નહિ હતી. એમણે તો રાજસ્થાનમાં પરાપૂર્વથી લોકવિખ્યાત બનેલાં કથાખીજોને આધારે પોતાની સ્વતંત્ર કૃતિ રચી છે. એ સ્પષ્ટ કહે છે કે ‘સુગિત તિસુ માણ્ડ સંબંધિ’ (A પ્રતિની પ્રશસ્તિ, કડી ૧૦) અર્થાત્ મેં જેવો સંબંધ સાંભળ્યો તેવો કહ્યો છે. વળી, કવિ પોતાની રચનાના પ્રારંભમાં જ કહે છે કે ‘કેઢવસ્યું સાચી કથા, કૌણિ ન આવઝ કાઢ’ (ત્રીજી કડી) એટલે કે હું સાચી કથા રચીશ અને એમાં કોઈ ખોટ અર્થાત્ અસત્ય નહિ આવવા દઉં. આ રીતે હેમરત્નની કથા અને એનાં મુખ્ય પાત્રો બિલકુલ ઐતિહાસિક હતાં, એમાં શંકા નથી.

પદ્મિનીની આ કથા સુખાંત કેમ ?

આમ છતાં એક વાતનું આશ્ચર્ય થયા વગર નથી રહેતું કે હેમરત્ન વગેરે રાજસ્થાનના કવિઓએ પદ્મિનીના જીવનની અંતિમ ઘટના (પોતાના પતિની પાછળ સતી થવા) અંગે કેમ કશું નથી લખ્યું ? આ રાજસ્થાની કવિઓ પદ્મિનીની કથાને સુખાંત રૂપમાં જ પૂરી કરે છે; અને એ કથાનો જેવો કરુણ અંત જયસીએ વર્ણવ્યો છે, એ અંગે સર્વથા મૌન સેવે છે, એમ કેમ બન્યું હશે ?

પદ્મિની સંબંધી બધી કથાઓમાં સૌથી વધારે સંગત અને આધારભૂત રચના કવિ હેમરત્નની પ્રસ્તુત કૃતિ જણાય છે. સંભવ છે, પદ્મિનીના કરુણ અંત અંગે એને કોઈ વિશ્વાસપાત્ર આધાર જાણુવા નહિ મળ્યો હોય, તેથી એણે એનું કોઈ સૂચન નહિ કર્યું હોય અને રાજ રતનસેનની સુકિતની સાથે જ આ કથાને સુખાંત રૂપમાં પૂરી કરી દીધી હોય.

વીરગાથાની કેટલીક પ્રસાદી

સામાન્ય જનસમુદાયમાં રાષ્ટ્રભાવના કે રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો સંચાર કરે એવી અદ્ભુત આ વીરગાથા દસ ખંડમાં વિભક્ત છે. ગ્રંથની પ્રશસ્તિની કડીઓ, અને વચ્ચે વચ્ચે, આલમાં તારલિયાની જેમ, શોભી

* જુઓ, ગોરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાકૃત ‘ઉદયપુર રાજ્યકા શતિદાસ’ ખંડ ૨, પૃ. ૪૯૫-૪૯૬.

૨૯૬ : શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સુવર્ણમહોત્સવ ગ્રન્થ

ઊઠતાં કવિતોને આદ કરતાં ચૌપદ્યો અને દુહાઓની કડીઓની સંખ્યા ૬૨૦ છે. પોતાના રાષ્ટ્રના ગૌરવની કે પોતાની અસ્મિતાની રક્ષા માટે સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવાની પ્રેરણા આપતા આ વીરકાવ્યનું મૂલ્ય ચિરંતન છે. કવિવર હેમરતનની આવી પ્રેરક અને બળકટ બાનીમાંથી થોડીક કાવ્યપ્રસાદી અહીં નીચે રજૂ કરવામાં આવે છે :

ખંડ પહેલો

કથાના મુખ્ય વીરોનો નિર્દેશ કરતાં કવિ શરૂઆતના દુહામાં કહે છે :

સામિ-ધરમ જિણિ સાચવિઉ, વીરા રસ સવિસેષ ।
સુભટાં મહિ સીમા લહી, રાખી ખિતવટ રેખ ॥ ૬ ॥
ગોરા રાવત અતિ ગુણી, વાદલ અતિ બલવંત ।
બોલિસુ વાત બિહું તણી, સુણિયો સગલા સંત ॥ ૭ ॥

ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ)નું વર્ણન કરી કવિ રાગ રતનસેનનો પરિચય આપે છે :

તિણિ ગઢિ રાજ કરધ ગહિલોત્ત, રતનસેન રાજ જમ-જેત ।
પ્રબલ પરાક્રમ પૂર પ્રતાપ, પેસી ન સકધ જસુ ઘટિ પાપ ॥ ૧૮ ॥
અવનિ ઘણી લગ અવિચલ આણુ, ભાલિ તપઈ જસુ બારધ બાણુ ।
વેરી કંઠ તણુઉ કુદાલ, રણુ-રસીઉ નઈ અતિ રંઠાલ ॥ ૧૯ ॥

પદ્મિની નારીનું સામાન્ય વર્ણન :

ભમર ઘણા ગુંભરવ કરઈ, પદમિણિ-પરિમલ મોહ્યા ફિરઈ ।
પદમિણિ તણુઉ પટંતર એહ, બૂલા ભમર ન છંડઈ દેહ ॥ ૮૭ ॥

ખંડ બીજો

પદ્મિણીનું દુહામાં વિશેષ વર્ણન :

વાદલ મહિ જિમ વીજલી, ચંચલ અતિ ચમકંતિ ।
મહલ મહિ તિમ તે તણુઉ, જલહલ તનુ જલકંતિ ॥ ૧૧૪ ॥
પાન પ્રહીર્યઈ પદમિણી, ગલિ તંબોલ ગિલંતિ ।
નિરમલ તનિ તંબોલ તે, દેહ મહિય દીસંતિ ॥ ૧૧૫ ॥
હંસ-ગમણિ હેજઈ હસઈ, વદન-કમલ વિહસંતિ ।
દંતકુલી દીસઈ જિસી, બણિ કિ હીરા હંતિ ॥ ૧૧૬ ॥

વ્યાસ રાઘવચેતન; રાગનો કોપ; વ્યાસની વિચારણા :

તિણિ પુરિ રાઘવચેતન વ્યાસ, વિદ્યાસું અધિકઉ અભ્યાસ ।
રાગ તિણિ રીઝવીઉ ઘણું, સુહત ઘણું ઘઈ વ્યાસાં તણું ॥ ૧૨૩ ॥
એક દિવસિ પદમિણિ નઈ પાસિ, રાગ બેઠઉ કરધ વિકાસ ।
નેહ નિતંબની સુંબનિ કરધ, રાગ આલિંગન આચરધ ॥ ૧૨૫ ॥
તિણિ પ્રસ્તાવઈ રાઘવ વ્યાસ, પુહતઉ પદમિણિ તણુઈ આવાસ ।
તે દેખી રાગ ખુણુસીઉ, રાઘવ ઊપરિ કોપ જ ઝીઉ ॥ ૧૨૬ ॥

વલતા વ્યાસ ન તેડયા માહિ, માંન સુહતથી સુંકયા ઠાહિ ।
 ઇષ્ટિ સુઝ દીડી એ પદમિણી, આંખિ હરાવું હું એ તણી ॥ ૧૩૪ ॥
 વ્યાસ સુણી ઇમ મનિ ખીહનઉ, કુણ વેસાસ કરઇ સીહનઉ ।
 રાજ મિત્ર કહી નવિ હોઈ, નવિ દીકક નવિ સુણીઉ કોઈ ॥ ૧૩૫ ॥

ખંડ ત્રીજો

રાધવની દિલ્લી તરફ રવાનગી; અલાઉદ્દીનની કૃપા; પ્રતિષેધની પ્રતિજ્ઞા :

ઇમ આલોચી રાધવ-વ્યાસ, ચિત્રકોટ નહિ છાંડિઉ વાસ ।
 માણસ સુહરઈ લેઈ કરી, ગઢથી છાનઉ ગઈ નીસરી ॥ ૧૩૭ ॥
 દિલ્લીપતિ પતિસાહ પ્રચંડ, અવનિ એક તસુ આણુ અખંડ ।
 અલાવદીન નવ ખંડે નામ, નૃપ સહુ તેહનઈ કરઇ સિલ્લમ ॥ ૧૪૨ ॥
 માંન સુહત વધીઉ પુર માંહિ, પૂછઈ તેડી નિત પતિસાહિ ।
 ઉલગતો તૂંડઉ અવનીસ, પૂગી રાધવ તણી જગીસ ॥ ૧૪૬ ॥
 ઇક દિન આવિઉ એ અભિમાન, “રતનસેન સુઝ મકીઉ માંન ।
 વાહું વચર કિસી પરિ એહ, સાંભિ-ધરમ નઇ દીધઉ છેહ ॥ ૧૪૮ ॥
 તઉ હું જઉ પદમિણિ અપહરું, ચિત્રકોટથી અલગઉ કરું ।
 પદમિણિ નારિ ખરી પડવડી, લગિ પાતિસાહ કરું પરગડી ॥ ૧૪૯ ॥

ચોથા ખંડમાં પદ્મિણીની શોધમાં અલાઉદ્દીનનો સિંહલદ્વીપનો ફેરો ફોગટ ગયાનું વર્ણન આવે છે.

ખંડ પાંચમો

અલાઉદ્દીન રાધવને પદ્મિણી ખીજે ક્યાં છે એ પૂછે છે; રાધવ ચઢવણી કરે છે;
 અલાઉદ્દીન ચિત્તોડ પર ચડાઈ કરે છે :

“સિંધલદીપ પએ પદમિણી, વલે કિહાં છઇ કહિ સુઝ ભણી” ।
 વ્યાસ કહઈ— “સંભલિ સુલિતાંણુ, ઇક વલિ પદમિણિનું અહિઠાંણુ ॥ ૨૩૫ ॥
 ચિંહુ દિસિ ચવિઉ ગઢ ચીતોડ, વીંઝાયલ મહિ વિસમઇ ઠાહિ ।
 રતનસેન રાજ રંઢાલ, કલહ કરેર મહા કંધાસ ॥ ૨૩૬ ॥
 તસુ ધરિ નારિ અછઇ પદમિણી, સેષનાગ સિરિ જિમ હુઇ મણી ।
 લેઈ ન સકઇ કોઈ તેહ, તિણિ કારણિ સું ભાખું એહ ॥ ૨૩૭ ॥
 સાહ કહઈ— “સંભલિ હા ખંભ, એવડુઉ ફોકટ કીઉ આરંભ ।
 ખીજ વાત સહુ હિવ તિજઉ, ગઢ ચીતોડ તણુઉ સું ગજઉ ॥ ૨૩૮ ॥
 ભીમા-ભીલ કીઈ પદમિણી, જીવિતઉ પકડું ગઢનઉ ધણી” ।
 સખલ સેન લે આલિમ ચડિઉ, ધર ખૂજ વાસિગ ધડહડિઉ ॥ ૨૩૯ ॥

ખંડ છઠ્ઠો

રતનસેનનો સામનો; અલાઉદ્દીનની વિમાસણુ અને છેતરપીંડીની યોજના :

રતનસેન પિણુ રોસઈ ચડિઉ, દીડઉ આલિમ આવી પરિઉ ।
 સુભટ સેન સજ કીધી સહુ, બલવંત બોલઈ બહસે બહુ ॥ ૨૪૭ ॥
 “સાહિ બલઈ તું આવિઉ સહી, પિણુ હિવ નાસિ મ ભએ વહી ।
 નાસંતોં છઇ નર નઇ ખોડી, હું ઠાવઉ હું ઇણુ હિજિ ઠોડિ” ॥ ૨૪૮ ॥

૨૬૮ : શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સુવર્ણમહોત્સવ ગ્રન્થ

સાંઝ લગય હૂં સંઝામ, પિણુ નવિ સીધઉ કોઇ કાંમ ।
 ઘણા મરાવ્યા મુંગલ મીર, અસિ પતિ મોંની હોયય હીર ॥ ૨૬૬ ॥
 આલિમસાહિ કરય આલોચ, લસકર માહિં હુઉ સંકોચ ।
 વ્યાસ કહય—“ સંભલિ સુલિતાણુ, કોટ ન લીજય કિમ હી પ્રાણુ ॥ ૨૬૭ ॥
 જાનઉ કોઈ કરઉ છલ-ભેદ, મત પરગાસઉ મરમ મજેદ ।
 વાત કરાયઉ કપટયું ઇસી, સાહિ હૂઉ હિવ તુમસું ખુસી ॥ ૨૬૮ ॥
 પદમિણિ હાથઈ જમણુ તણી, મુઝ મનિ ખંતિ અછય અતિ ઘણી ।
 અવર ન કાઈ માગય સાહિ, અલપ સેનસું આવય માહિ ॥ ૨૭૧ ॥
 એક વાર દેખી પદમિણી, સાહિ સિધાવય દીલી બણી ” ।
 —એમ કહી મૂંકયા પરધાન, રતનસેન પૂછયા દે માન ॥ ૨૮૨ ॥
 “ કહઉ કિમ આઘઉ તુમિહ પરધાન ? ” તવ તે બોલય—“ સુણિ રાજાન ।
 આલિમસાહિ કહય છય એમ,—“ માહો-માહિ કરઉ હિવ પ્રેમ ” ॥ ૨૭૩ ॥

ખંડ સાતમો

અલાઉદ્દીનનું આગમન; પદ્મિનીનો પીરસવાનો ઇનકાર; દાસીઓને જોઈને બાદશાહનું અચરજ :

રાધવ વ્યાસ કીઉ મંત્રણુઉ, રતનસેન નૃપ ઝાલણુ તણુઉ ।
 નૃપ-મનિ કોઇ નહી છલ-ભેદ ખુરસાની મનિ અધિકઉ ખેદ ॥ ૨૮૪ ॥
 રતનસેન સરલઉ મન માહિ, મંત્રી તેડણુ મેદયઉ સાહિ ।
 “ સાહિબ ! આજ પધારઉ સહિ ”, રતનસેન તેડઈ ગહગહી ॥ ૨૮૭ ॥
 રતનસેન હિવ નિજ ધરિ ઘણી, ભગતિ કરાવય ભોજન તણી ।
 પદમિણિ નારિ પ્રતઈ જઈ કહય—આલિમસું હિવ જિમ રસ રહય ॥ ૩૦૧ ॥
 તિણુ પરિ ભોજન ભગતય કરઉ, જિમ આલિમ મનિ હરણય ખરઉ ” ।
 પદમિણિ નારિ કહય—“ પ્રી ! સણુઉ, નિજ કરિ ન કરિસું હું પ્રીસણુઉ ॥ ૩૦૨ ॥
 પટ રસ સરસ કરું રસવતી, પ્રીસેસી દાસી ગુણવતી ।
 સિણુગારઉ સગલી છોકરી, પાંતિ અછય જઉ તુમહ મનિ ખરી ” ॥ ૩૦૩ ॥
 તિહોં આવી બેઠો પતિસાહ, મન મહિ આવય અધિક ઉછાહ ।
 પદમિણિ પોહઈ અધિક પદૂર, દાસી આવી દિખાહય તૂર ॥ ૩૦૮ ॥
 ઇક આવી બધસણુ દે ભઈ, બીજ થાલ મંદાવય ઠાઇ ।
 ત્રીજ આવી ધોવાહય હાથ, ચોથી ઢાલય ચમર સનાથ ॥ ૩૦૬ ॥
 દાસી આવઈ ઇમ જૂ જૂઈ, આલિમ મતિ અતિ વિહ્વલ હુઈ ।
 “ પદમિણિ આ કય, આ પદમિણિ, સરિખી દીસઈ સહુ કમિણી ॥ ૩૧૦ ॥
 વ્યાસ કહય—“ સંભલિ મુઝ ઘણી ! એ સહુ દાસી પદમિણિતણી ।
 વાર-વાર રયું ઝબકઉ એમ ? પદમિણિ ઇહો પધારય કેમ ? ॥ ૩૧૧ ॥
 ઉંચઉ દીસય એ આવાસ, ઇહો છય પદમિણિ તણુઉ નિવાસ ।
 રતનસેન રાજ ઇહો રહય, પદમિણિ વિરહ જિણુ ઇક નવિ સહય ॥ ૩૧૮ ॥

સામેના મહેલના ગોખમાં પદ્મિનીને જોઈને બાદશાહ ઘેરો બની જાય છે :

“ અહો અહા એ કહું પદમિણિ ? રંભ કહું, કય કહું રુખમિણી ?
 નાગકુમરિ કય કા કિનરી ? ઇંદ્રાણી આણી અપહરી ? ” ॥ ૩૨૫ ॥

રતનસેન પાદશાહને વળાવવા જતાં દગાથી કેદ પકડાય છે :

“કામકાજ કલ્હો હમ બણી, તુમ મહિમાની કીધી ધણી ।
સીખ દીઉ હિવ ઉભા રહી”, આલિમસાહ કહય ગહગહી ॥ ૩૩૭ ॥
ભૂપ બણુઈ—“આઘેરા ચલઉ, જમ અમહ જવ હુધ અતિ બલઉ” ।
એમ કહી આઘઉ સંચરિઉ, ગઠથી બાહરિ નૃપ નીસરિઉ ॥ ૩૩૮ ॥
નૃપ મનિ કોઇ નહી વલવેધ, ખુરસાણી મનિ અધિકઉ એધ ।
વ્યાસ કહય—“એ અવસર અરછઈ, ઇમ મ કહેજયો ન કાહઉ પછઈ” ॥ ૩૩૯ ॥
હલકાર્યા આલિમ અસવાર, માહોં-માહિ મિદયા જૂઝાર;
રતનસેન ઝાલયઉ તતકાલ, વિલકી વાત હુઈ વિસરાલ ॥ ૩૪૦ ॥

ખંડ આઠમો

પ્રધાન દ્વારા અલાઉદ્દીનનો પંચિનીને સોંપીને રાખને છોડાવવાનો સંદેશો આવે છે :

“હમકું નારિ દિયઉ પદમિણી, જિમ હમ છાઈ ગઠનઉ ધણી ॥ ૩૪૫ ॥
નહી તરિ પ્રાણુઈ લેશાં સહી, જઉ તુમહ ઇણુ પરિ દેશઉ નહાં ।
જઉ તુમહ દેશઉ હમ પદમિણી, તઉ છૂટેસી ગઠનઉ ધણી ॥ ૩૪૬ ॥
નહી તરિ ગઠપતિ લીધઉ ચહી, ગઠ પિણુ હેવઈ લેશાં સહી ।
ગઠ લીધઈ લીધી પદમિણી, હઠીઉ અસપતિ કરસી ધણી” ॥ ૩૪૭ ॥

પંચિનીનો ઓરમાન પુત્ર વીરભાણુ અને બીજા સુભટો પંચિનીને અલાઉદ્દીનને સોંપી દેવા તૈયાર થાય છે :

વીરભાણુ પિણુ પદમિણિ દિસી, દેતાં હોવઈ મન મહિ ખુશી ।
“ઇણિ સુઝ માત તણુઉ સોહાગ, લેઈ લીધઉ દુખ દઉહાગ ॥ ૩૪૮ ॥
તિણિ કારણિ દેતાં પદમિની, વલિ સુઝ માત હૂઈ સામિની”
વીરભાણુ સમભવી કહય—“પદમિણિ લીધઈ સથલું રહઈ” ॥ ૩૪૯ ॥
સગલે સુભટ થાપી વાત—“પદમિણિ દેશાં હિવ પરભાતિ”
ઇમ આલોચી ઊઝયા જિસઈ, પદમિણિ સહુ સાંભલીઉ તિસઈ ॥ ૩૫૦ ॥

પંચિનીની વિભાસણુ; ગોરા પાસે ગમન; ગોરાનું આશ્વાસન :

પદમિણિ હેવ લીધ ખલભલી, “વાત ખુરી મઈ એ સોંભલી ।
ખંડુ જલ ! દહું નિજ દેહ ! પિણુ નવિ જઉ અસુરોં ગેહ ॥ ૩૫૧ ॥
રાજ ઇણિ પરિ ખંધે કીઉ, વાંસઈ એ આલોચહ કીઉ ।
સગલા સુભટ હૂઆ સતહીણુ ! હિવ કિણુ આગલિ ભાણુ દીણુ ॥ ૩૫૨ ॥
વખત ઇસઉ સુઝ આવિઉ વહી, સરણાઈ કો દેખું નહી ।
હિવ જગદીસ ! કરીજઈ કિયું ? દેખઉ સંકટ આવિઉ ઇયું ॥ ૩૫૩ ॥
રે જવ ! તું નવિ ભાષે દીણુ, જવ ! મ હાંયો રે સતહીણુ ।
મરતાં સહુવઈ સમરઈ સરી, દુખ-સુખ કર્મ કિણ્યા હોઈ મહી” ॥ ૩૫૪ ॥
હિવ ચિતિ ચિંતઈ ઇમ પદમિણિ—“ગોરા-બાદલ બેહી સુણી ।
ત્યાંસું જઈ કરું વીનતી, બીજાં માહિ ન દીસઈ રતી” ॥ ૩૫૫ ॥
ઇમ આલોચી પદમિણી નારિ, ચરિ ચકોલિ પહુંતી બારિ ।
સાથઈ લેઈ સખી પરિવાર, આવી ગોરિકરઈ દરબારિ ॥ ૩૫૬ ॥

ગોરાનો વિરોધિત જવાબ :

ગોરઉ સાંમહો ધાયો ધસી, વિનય કરી ઇમ બોલઇ હસી ।
 “ માત ! મયા બહુ કીધી આજ, કહઉ પધાર્યા કેહઇ કાજ ॥ ૩૮૬ ॥
 આલસુઆં માહિ આવી ગંગ, પવિત્ર હુઆ મુઝ અંગણ-અંગ ” ।
 વલતી બોલઇ ઇમ પદમિણી, “ હું આવી તુમહ મલવા ભણી ॥ ૩૮૭ ॥
 સુભટે સગલે દીધી સીખ, દયા ધરમની લીધી દીખ ।
 સીખ દિઉ હિવ તુમહ પિણુસહી, જિમ અસુરોં ધરિ ભઈ વહી ॥ ૩૮૮ ॥
 સુભટ સહુ હુઆ સત્ત હીણ, ખિતિ-પુકિ ખિતવટિ હૂઈ ખીણ ।
 સુભટે સગલે દાખિઉ દાઉ, પદમિણિ દે નઈ લેશોં રાઉ ॥ ૩૮૯ ॥
 હિવ તુમહ સીખ દિઉ છઉ કિસી ? સુભટે સગલે કીધી ધસી ”
 ગોરઉ જંપઈ—“ સુણિ મુઝ માત ! ગઢ માહે હું કેહી માત ! ॥ ૩૯૦ ॥
 ખરય ન ખાઓં રાજ તણુઉ, પૂછઇ કોઇ નહી મંત્રણુઉ ।
 પિણુ મનિ આરતિ મ કરઉ માત ! બહી હુસી હિવ સગલી વાત ॥ ૩૯૧ ॥
 જઇ તુરિહ આઘ્યા મુઝ ધરિ વહી, તઉ અસુરોં ધરિ ભશઉ નહી ।
 સુભટ તણુઉ એ નહી સંકેત, અત્તી દેઇ નઇ લીજઇ જેત ॥ ૩૯૨ ॥
 પદમિણિ જંપઈ—“ ગોરા ! સુણુઉ, ઇણિ ધરિ છાજઇ એ મંત્રણુઉ ।
 સિરિખઇ-સિરિખઉ સગલે થાઇ, ભીત પએ નવી ચિત્ર લિખાઇ ” ॥ ૩૯૫ ॥

બાદલની ગર્જના :

ગોરઉ જંપઇ—“ સુણિ મુઝ માઇ ! ગાજણુ હુંતઉ મુઝ વડ ભાઇ ।
 તસુ સુત બાદલ અતિ બલવંત, તેહ નઈ પિણુ ભઇ પૂછોં મંત ” ॥ ૩૯૮ ॥
 બેહી આયા બાદલ દિસી, બાદલ સાંમહો ધાયઉ ધસી ।
 વિનયવંત પગ કરીય પ્રણામ, પૂછઇ બાદલ—“ કેહઉ કામ ? ” ॥ ૩૯૯ ॥
 ગોરઉ જંપઇ—“ બાદલ સુણુઉ, સુભટે કીધઉ એ મંત્રણુઉ ।
 પદમિણિ દેઇ નઇ લેશોં રાય ! અવર ન મંડઇ કોઇ ઉપાય ॥ ૪૦૦ ॥
 પદમિણિ આવી આપોં પાસિ, હિવ તઉ કાસું કેહઇ વિમાસી ।
 તાનઇ પૂછણુ આઘ્યા સહી, કરશોં વાત તુહારી કહી ” ॥ ૪૦૧ ॥
 પદમિણિ બાદલસું વલિ ભણુઇ—“ મરણુઇ આવી હું તુરહ તણુઇ ।
 રાખી સકઉ તઉ રાખઉ સહી, નહી તરિ પાછી ભઈ વહી ॥ ૪૦૫ ॥
 ખંડુ જીભ દહું નિજ દેહ, પિણુ નવિ ભઈ અસુરોં ગેહ ।
 લાખા જમહર કરિ નઇ બહું, પિણિ નવિ કોટ થકી નીકહું ” ॥ ૪૦૬ ॥

ફૂલ

ઇમ સુણિ બાદલ બોલીઉ, ફૂલ મહા દુરંદંત ।
 બાણિ કિ ગયવર ગાજઉ, અતુલ બહી એકંત ॥ ૪૦૭ ॥
 “ સુણિ બાબા ! ” બાદલ કહઇ, “ સુભટોંસું કુણુ કાંમ ? ।
 સુભટ સહુ સૂએ રહઉ, એ કરિસયું હું કાંમ ॥ ૪૦૮ ॥
 કાકા થે કાંઈ બલભલઉ, અંગિ મ ધરઉ ઉતાપ ।
 તઉ હું બાદલ તાહરઉ, સયલ હરં સંતાપ ॥ ૪૦૯ ॥

પદમિણિ અંગણિ પગ દીઉ, પવિત્ર હુઉ સુઝ ગેહ ।
મહલિ પધારઉ માઉલી, દુખ મ ધરઉ નિજ દેહિ ॥ ૪૧૦ ॥
આલિમ ભાંજું એકલઉ, જઉ વાંસઘ જગદીસ ।
તઉ હું બાદલ બહસીઉ, જઉ આણું અવનીસ ” ॥ ૪૧૧ ॥

ખંડ નવમાં

બાદલની માતા અને પત્ની બાદલના યુદ્ધે ચડવાના સમાચારથી ચિંતિત થઈ ને એને યુદ્ધે ન ચડવા સમજાવે છે. પણ દૃઢનિશ્ચયી બાદલ છેવટે પોતાની પત્નીને સમજાવી લે છે, અને યુદ્ધે ચડવા સજ્જ થાય છે. પછી પોતાનો જીવ અચાવવા ધરજતા સુભટોને એ સમજાવે છે :

“ કાયા-માયા બે કારિમી, ઘડી એક વાંછી ઘડી એક સમી ।
કાયર હુઉ અથવા હુઈ સૂર, મરણ કિણુઈથી ન ટલઈ દૂર ॥ ૪૮૭ ॥
તઉ તે મરણ સમારી મરઉ, ઢાંઢા હોઈ કિસું ઊગરઉ ।
‘ પદમિણિ દીધી ’ કહીઈ કેમ, પતિ રાખણુસું જઉ છઈ પ્રેમ ” ॥ ૪૮૮ ॥

વીરભાણુ અને બાદલ વચ્ચે વાતચીત; બાદલની રવાનગી :

વીરભાણુ ઇમ નિસુશી બણુઈ—“ બાદલ ! બોલિઉ તું બલિ ઘણુઈ ।
બાપી સહુ ભડી તઈ વાત, પિણુ નવિ પ્રીછઈ તું તિલ માત્ર ॥ ૪૮૯ ॥
આલિમ ઇસ તણુઉ અવતાર, લસકર લાખ સતાવીસ લાર ।
યવની સુભટ વડા જૂઝાર, હણુઈ હેકીકઉ હેલિ હભર ॥ ૪૯૦ ॥
સાહી લીધઉ વલિ સિરદાર, જૂઝંતા આવઈ તસુ ભાર ।
કોઈ પરિ હિવ પુહચઈ નહી, નહિ તરિ મહે વલિ જૂઝત સહી ” ॥ ૪૯૧ ॥
બાદલ બોલઈ—“ કુંઅર સુણુઉ, એ આલોચ નહી આપણુઉ ।
કિસા આલોચ કરઈ કેસરી ? મારઈ મયગલ માયઈ ઘરી ” ॥ ૪૯૨ ॥
વીરભાણુ હિવ બોલઈ વધી—“ બાદલ ! તુઝ મતિ અતિનિરમલી ।
અરજુણુ તે જે વાલઈ ગાઇ, કરિ જિમ હિવ તુઝ આવઈ દાઇ ॥ ૪૯૫ ॥
રાબ છૂટઈ પદમિણિ રહઈ, ઇણિ વાતઈ કુણુ નવિ ગહગહઈ ” ।
બાદલ બોલઈ—“ કુંઅર ! સુણુઉ ! કરયો ઊપર વાંસઈ ઘણુઉ ॥ ૪૯૬ ॥
હું જઉ હું લસકર મારી, આહું વાત સહુ અવગાહિ ” ।
કર જુહાર બાદલ અસિ ચહિઉ, સાહસિ સુરપતિ સાંસઈ પાડઉ ॥ ૪૯૭ ॥

ખંડ દસમો

જેમ અલાઉદ્દીને પ્રપંચ રચીને રતનસેનને કેદ પકડ્યો હતો તે રીતે બાદલ અલાઉદ્દીનને ઠગીને રતનસેનને છોડાવવાની યોજના ઘડે છે. તે બાદશાહ પાસે જઈને એને કહે છે કે તમને મહેલમાં બેસાડવા સાથે એને અહીં લઈ આવું. કામાંધ બાદશાહ કબૂલ થાય છે, અને બાદલને કામતી ભેટો આપીને એનું બહુમાન કરે છે. બાદલ આવીને વીરભાણુને અને સૌને બધી વાત કહે છે અને પોતાની યોજના સમજાવે છે. પછી બે હજાર પાલખીઓમાં દરેકમાં બે-બે સુભટોને અને પશ્ચિમીની પાલખીમાં ગોરા રાવતને બેસાડી બાદલ એ બધું લઈને બાદશાહની છાવણીમાં જાય છે; બાદશાહને સમજાવી એના લશ્કરને આહું મોકલાવી દે છે અને સિફતથી રતનસેનને છોડાવી ગઢમાં મોકલી દે છે. રતનસેન સકુશલ

૩૦૨ : શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સુવર્ણમહોત્સવ અન્થ

ગઢમાં પહોંચી ગયાનો દોલ-વાળનો અચાજ સાંભળીને પાલખીઓમાંના સુભટો બાદશાહની જાવણી ઉપર તૂટી પડે છે. લશ્કરને મોખરે ગોરા અને બાદલ છે. બાદશાહને પડકાર કરવામાં આવે છે :

“ રે ! રે ! આલિમ ઊભડે રહે, હિવ નાસી મત બધ વહે ।
પદમિષ્ટિ આજી છઈ અમ્હિ જિકા, તોનધ હિવધ દિખાઈ તિકા ” ॥ ૫૮૧ ॥

પછી તો અલાઉદ્દીનનું લશ્કર આવી ચડે છે અને ખૂનખાર જંગ જામે છે. ત્યારે અલાઉદ્દીન કહે છે :

“ રે ! રે ! કૂડ કાઉ બાદિલઈ, આવઉ સુભટ સહુ હિવ કિલઈ ” ।
હલકાર્યા અસપતિ નિજ બેધ, ધાયા કિલલી કરતાં કોધ ॥ ૫૮૪ ॥

યુદ્ધમાં ગોરાનું પરાક્રમ; રાબ-રાણીનું યુદ્ધ-દર્શન; ગોરાની વીરગતિ :
સૂરિજ નિજ રથ ખેંચી રહ્યો, રગતિ-વિગતિ નવિ કાંઈ લહ્યો ।
ધણિ અવસરિ ગોરઉ ગજગાહિ, ધાઈ આવિઉ જિહાં પતિસાહ ॥ ૫૮૩ ॥
મેદજીઉ ખડગ મહાબલિ જિસઈ, અસપતિ અલગઉ નાઠઉ તિસઈ ।
બોલધ બાદિલ બે કર બેડિ, “ નાસતાં માર્યાં છઈ બોડિ ” ॥ ૫૮૪ ॥
રતનસેન રાબ અતિ બલઉ, ગઢ ઊપરથી દેખધ કિલઉ ।
બેવધ બાદિલ ગોરા તણાં, હાથ મહાબલ અરિગંજણાં ॥ ૫૮૫ ॥
પદમિષ્ટિ ઊભી ઘઈ આસીસ, “ જીવે બાદિલ કોડિ વરીસ ।
ધન્ય ધન્ય બલિહારી તૂઝ, તઈ મુઝ રાખિઉં સગલું મૂઝ ॥ ૫૮૬ ॥
સુભટ ઘણા છઈ ઊભા એહ, તે સગલઃ નીસત નિસનેહ ।
બાદિલ એક મહાબલ સહી, સત્ય થકી બે ચૂકધ નહી ॥ ૫૮૭ ॥
સૌમિ-ધરમ સાચઉ સસનેહ, રાખી બાદિલ રણુવટ રેહ ” ।
ગોરઉ રાવત રણુમહિ રહિઉ, આલમ-સેન સહુ લહુ બહિઉ ॥ ૫૮૮ ॥

વિજય; બાદલને વધામણાં :

જયજયકાર હુઉ જસ લીધ, કરણી બાદિલ અધિકી કીધ ।
ઊધડિયા ગઢના બારણા, બિરદ હુઆ બાદિલનધ ઘણા ॥ ૬૦૨ ॥
રાબ સૌમહઉ આવિઉ રંજિ, મિલિયા બેહી અગોઅંગિ ।
મહામહોછવિ માહે લીઉ, અરધ દેસ બાદિલ નધ દીઉ ॥ ૬૦૩ ॥

બાદલની માતા અને પત્ની એનું સ્વાગત કરે છે; ગોરાની પત્ની સતી થાય છે;

છેલ્લી બે કડીઓમાં કવિ જાણુ કથાનો સાર કહે છે :

બિરદ જુલાવધ બાદિલ ઘણા, સૌમિ-ધરમ સતવંતાં તણા ।
ધસઉ ન કોઈ હુઉ સૂર, ત્રિહું ભવણુ કીધઉ જસપૂર ॥ ૬૧૯ ॥
પદમિષ્ટિ રાખી રાબ લીઉ, ગઢનઉ ભાર ઘણઉ ઝીલીઉ ।
રિણુવટ કરીનધ રાખી રેહ, નમો નમો બાદિલ શુણુ-ગેહ ॥ ૬૨૦ ॥ *

જોધપુર તા. ૧૭-૧૨-૬૬

* આ ચૌપદની જે કડીઓ ઉપર આપવામાં આવી છે તે પહેલાં ઉપલબ્ધ ઘણેલી પ્રતને આધારે તૈયાર કરેલ નકલમાંથી લેવામાં આવી છે. આ પછી, કેટલાક વખત પહેલાં, કવિ હેમરતનના પોતાના હાથે લખાયેલી આ ચૌપદની હસ્તપ્રત મળી આવી છે અને અત્યારે હું એનું સંપાદન કરી રહ્યો છું, જે રાજસ્થાન પ્રાચ્યવિદ્યા પ્રતિષ્ઠાનની ગ્રંથમાળામાં ૪૦મા ગ્રંથાંક તરીકે પ્રગટ થશે.